

23-§. O'ZBEKISTONDA ASTRONOMIYA FANI

Tayanch ibora (kalit so'z)lar: Maydanoq observatoriyasi, Ulug'bek nomidagi Kitob xalqaro kenglik stansiyasi, Chorjo'y stansiyasi, M.F.Subbotin, Karloforte va Mitsuzava stansiyalari, Pulkovo observatoriyasi, astronom B.R.Berg, O'zbekiston fanlar akademiyasi.

Ulug'bek nomidagi Kitob xalqaro kenglik stansiyasi. O'rta Osiyoda Yer qutbi harakatini tekshirishning yangi davri Ulug'bek nomidagi Kitob Xalqaro kenglik stansiyasining barpo etilishi va faoliyati bilan boshlandi. Stansiyaning barpo etish tashabbusi 1922-yilda Toshkent astronomiya observatoriyasiga direktor qilib tayinlangan professor M.F.Subbotinga taalluqlidir. Keng bilim darajasiga ega bu olim, keyinchalik SSSR FA ning muxbir a'ziligiga saylanib, Nazariy astronomiya instituti direktori qilib tayinlandi. M.F.Subbotin ajoyib tashkilotchi ham edi.

Chorjo'y stansiyasi tugatilishining Yer qutblari harakatini o'rganish zararini to'la tasavvur qilgan M.F.Subbotin Toshkentda ish boshlagan birinchi kunlardan oq Karloforte va Mitsuzava stansiyalari orasidagi uzunlik intervalini yangi stansiya bilan to'ldirish ustida qayg'urdi. 1925 yil 16 dekabrda O'zbekiston SSR Maorif xalq Komissariati Ulug'bek va uning observatoriyasining 500 yilligini nishonlash marosimini o'tkazdi. Bu voqeaga bag'ishlangan tantanali kengashda M.F.Subbotinning taklifi bo'yicha Ulug'bek yubileyini O'zbekiston hududida uning nomi bilan ataladigan Xalqaro kenglik stansiyasi joriy etish bilan nishonlash to'g'risida qaror qilindi. O'zbekiston xaritasiga $39^{\circ}08'$ parallelga qo'yilgan chizg'ich Respublikamiz hududidagi tuman markazlaridan birini kesib o'tdi. Bu hozirgi Kitob shahri edi. Kitob yaqinida stansiya qurishga qaror qilindi. Stansiya uchun Qashqadaryoning tik kesilgan chap qirg'og'ida, Katta O'zbek trakti bo'yicha Toshkentdan 407 km uzoqlikda, 7 gektar yer ajratilgan edi. Stansiya hozir ham o'sha joyda joylashgan.

1926÷1927 yillardayoq O'zbekiston hukumati tashkiliy xarajatlar va chet el asbob-uskunalarini sotib olish uchun mablag' ajratdi. Bo'lajak stansiyada ishlash uchun ilmiy xodimlarni ishga jalb qilish qiyinroq bo'ldi. Biroq bu masala ham tez orada ijobiy hal qilindi. 1927 yil iyunda O'zbekistonga kelgan Perm Universitetining professori A.N.Nefedyev (1887÷1929) stansiyaga direktor bo'lishga rozi bo'ldi. Kuzatuvchi astronom lavozimiga uning shogirdi T.B.Agafonov tayinlandi.

A.N.Nefedyev taniqli astrometr va fan tashkilotchisi edi. U Sovet Ittifoqining shimoliy tumanlarida o'tkazgan qator astronomik ekspeditsiyalari bilan shuhrat qozongan edi. A.N.Nefedyev geografik uzunlikni aniqlashda birinchilar qatori radiotelegraf usulini sinab ko'rdi va muvaffaqiyat bilan joriy etdi.

Stansiya binolarini qurish va Germaniyadagi Bamberg firmasidan olingan va hozirgacha ishlab turgan, zenit teleskop deb ataluvchi kenglikni aniqlashda qo'llaniladigan asosiy asbob-uskunani o'rnatish bilan bog'liq qiyinchiliklar A.N.Nefedyev va T.B.Agafonov zimmasiga yuklandi.

Stansiya ilmiy dasturini geografik uzunlikni aniqlash bilan kengaytirish ham mo'ljallangan edi. Bu maqsad uchun o'sha firmadan vaqtni aniqlashda qo'llaniladigan passaj instrument deb ataluvchi asbob-uskuna ham olindi.

Stansiya binosi poydevoriga g'isht qo'yish tantanali marosimi 1928-yil 20 iyunda bo'lib o'tdi. O'sha yilning sentabrida zenit teleskop olindi va tez orada Pulkovo observatoriyasi astronomi B.R.Berg yordamida o'rnatildi. Hamma narsa kuzatishga shay qilib qo'yilgan bir paytda 1929 yil 5 mayda, Toshkentga ijodiy safar paytida, 42 yoshida A.N.Nefedyev to'satdan vafot etdi va bu qayg'uli voqea yaxshi tashkil etilgan ishni to'xtatib qo'ydi.

Yana stansiya boshlig'i masalasi ko'tarildi. Bu gal qur'a ungacha Irkutskda ishlagan M.N.Stoilovga tushdi.

Stansiyada hozirgacha davom etib kelayotgan muntazam kuzatishlar 1930 yil 19 noyabrda boshlandi. Natijada boshqa stansiyalarda olingan ma'lumotlar bilan birgalikda Yer qutbi harakatini aniqlash uchun qayta ishlashga kirgan yarim asrdan ko'proq davrli Kitob kengligining o'zgarishini ko'rsatuvchi ma'lumotlar olindi.

Xalqaro dastur bo'yicha muntazam o'tkazilayotgan kuzatishlarda ishtirok etish bilan bir qatorda stansiya xodimlari asbob-uskunalarni tekshirish va metodik masalalar bilan ham shug'ullanib keldilar. Bu yerda dastavval stansiyaning asosiy xodimlaridan biri bo'lgan L.N.Shirjneskiy tomonidan bajarilgan va "Известия Китабской международной станции" nomli nashning ikki sonida bosib chiqarilgan, stansiyaga asos solingan paytdan boshlab qatorasiga 10 yillik Kitob kengligini kuzatish natijalari tahlilini qayd qilmoq joiz. Bu ish uchun Moskva Universiteti uning muallifiga fizika-matematika fanlari nomzodi darajasini berdi.

1937 yilda stansiyaning direktori M.N.Stoilov tark etdi. Shu yil stansiya Toshkent observatoriyasining filialiga aylandi. Uni 1954 yilgacha stansiya direktori lavozimida ishlagan G.A.Lange boshqardi.

1941 yili, Ulug' Vatan urushining boshlarida, kuzatishlarda ishtirok etib kelgan gidrometeorologik xizmat xodimlari D.M.Kravsev va V.M.Obratsov armiyaga chaqirildi, L.N.Shirjenskiy ishdan bo'shadi. Biroq stansiya o'z ishini to'xtatmadi. Urush davri davomida kuzatishlarni G.A.Lange va Simeiz (Qrim) astronomiya observatoriyasining xodimi E.F.Shaposhnikova bajarib turdilar.

Ulug' Vatan urushi davomida stansiya hududi va uning laboratoriyalarida SSSR FA ning professori G.N.Neuyman (1886÷1946) boshqarayotgan Simeiz astronomiya observatoriyasi xodimlarining bir qismi kelib joylashgan edi.

Bu observatoriya xodimlari o'z ishlarini ilmiy rejalarga asosan, mudofaa ehtiyojlarini qondirishga moslab davom ettirdilar. E.F.Shaposhnikova esa kenglik

stansiya shtatiga o'tkazilgan edi. U 4 yil mobaynida barcha kuzatish va hisoblash ishlarini asosan o'z zimmasiga oldi.

Professor G.N.Neuyman kichik sayyoralarni kashf etish bo'yicha tajribali mutaxassis edi. Quyosh sistemasiga 9 ta katta sayyoradan tashqari Quyosh atrofida harakat qiladigan, orbitalari asosan Mars bilan Yupiter orbitalari orasida joylashgan 2000 dan ortiq kichik sayyora kiradi. Juda mayda sayyoralar hozir ham kashf etilmoqda.

G.N.Neuyman 63 kichik sayyorani kashf etgan. Kichik sayyorani kashf etgan astronomga, keyinchalik Xalqaro astronomik ittifoq tomonidan tasdiqlanadigan sayyora nom berish huquqi berilgan. G.N.Neuyman o'zi kashf etgan kichik sayyoralardan birini "O'zbekistoniya" deb atagan. U Xalqaro katalogga 1351-son bilan kirgan va Quyosh sistemasida Respublikamiz vakili bo'lib hisoblanadi.

Kitob stansiyasi tarixida Xalqaro geofizik yil dasturi bo'yicha olib borilgan tekshirishlarda uning ishtiroki katta voqea bo'ldi. Bu Xalqaro tashkilot o'z oldiga sayyoramiz tabiatini keng ma'noda o'rganishni katta vazifa sifatida qo'ygan edi. Bu ishga dunyoning ko'pgina mamlakatlarining ilmiy muassasalari, shu jumladan, Toshkent astronomik observatoriyasi va Kitob Xalqaro kenglik stansiyasi jalb etilgan edi.

Xalqaro geofizik yil dasturi bo'yicha kuzatishlarni bajarish uchun stansiyaga ZTL-180 deb nom olgan (obyektiv diametri 180 mm bo'lgan Leningrad zenit teleskopi) yangi, katta zenit teleskop o'rnatildi. Teleskopni o'rnatish uchun tomi ochiladigan maxsus pavilyon ham qurildi. Asbobni Toshkent observatoriyasining mexanigi F.G.Ustimenko va texnik elektrik N.V.Shcheglov o'rnatdi. Yangi zenit teleskopda muntazam kuzatishlar 1957 yil 17 avgustda boshlandi va hozir ham davom etmoqda.

Xalqaro geofizik yil dasturi 1957 yilda bajarilgandan keyin teleskop 1930 yilda ishga tushirilgan birinchi Bamberg zenit teleskopi bilan bir qatorda Xalqaro

kenglik dasturi bo'yicha untazam ishga kiritildi. Natijada Kitob stansiyasining ilmiy ahamiyati ikki barobar oshdi.